

Kristocentriska korrekturen av medeltida Mariasånger i Norden*

ANDERS PILTZ

Hymndiktningen är en trendkänslig genre. Man kan kalla hymnen och kyrkovisan spiritualitetens seismograf.¹ Det tydligaste exemplet på detta är väl den lutherska reformationen: man anknöt till ett medeltida arv som dock på väsentliga punkter måste omformas, för att motsvara de reformatoriska grundprinciperna.

Psalmerna »In dulci jubilo» (nummer 433 i PsB 1986) och flera andra medeltida skolsånger (åter)introduceras i det lutherska Sverige genom sångsamlingen *Piae cantiones* (här förkortad PC). Denna utgavs i sin första upplaga 1582 av Theodoricus Petri (Didrik Persson Rutha) från Borgå i Finland och trycktes i Greifswald.² Utgivaren inskrevs 1581 vid universitetet i Rostock och blev magister där efter tre år. PC bestod i sin första upplaga (senare upplagor utkom med tillägg 1625, 1679 och 1771/76)³ av 74 sånger, av vilka ungefär hälften kan beläggas i äldre icke-svenska källor, delvis från universitetet i Prag, dit åtskilliga svenska studenter hade sökt sig under senmedeltiden. Ett tiotal sånger har anknytning till det danska kulturområdet, medan övriga nummer troligen kan knytas till Sverige/Finland, så som uppges på titelbladet.⁴ Inre och yttre kriterier visar att vissa

* Denna artikel är en utvidgad version av ett bidrag till »Latinska skolsånger i Sverige och Finland. Ett symposium kring Piae Cantiones» i Lund, september 2009. Tack till Folke Bohlin för värdefulla synpunkter.

1 Om detta tema, se Piltz 2000.

2 En finsk version av PC gjord av Hemmingus Henrici, *Vanhain Suomen maan piispain*, utkom 1616. En faksimilupplaga av första utgåvan med finsk, svensk och engelsk sammanfattning, red. E. Marvia, utgavs i Helsinki 1967 och 1982; av den finska versionen i Helsinki 1927.

3 Laitinen & Schoolfield 1998, s. 35 ff.

4 Några akrostika tyder på detta; Bohlin 1968.

sångtexter i PC genomgått en teologisk revision. Sådana textställen som i originalversionen var uttryck för Maria-åkallan har skrivits om och har i stället fått Kristus som adressat. Av senare källor framgår att den person som granskade och korrigerade texterna i PC teologiskt var Jacobus Finno (Jaakko Suomalainen, ca 1540–1588), f.d. rektor vid katedralskolan i Åbo.⁵

Sångerna i PC är inte liturgiska i strikt mening utan hör hemma i skolans latin- och sångundervisning; vissa av dem har ett rent profant innehåll. PC kom emellertid att inspirera hymndiktningen utanför Norden. Den brittiske ministern i Stockholm G.J.R. Gordon hade kommit över ett exemplar av den mycket rara förstaupplagan.⁶ Han skänkte detta 1853 till den högkyrkliga prästen John Mason Neale, vilken översatte ett antal av sångerna till engelska. Året därpå, 1854, utkom således tolv sånger i *Carols for Christmas-Tide* med musik från PC. Den mest kända av dessa carols är »Good King Wenceslas», avsedd för annandag jul och med melodin hämtad från vårsången »Tempus adest floridum». År 1854 utgav Neale *Carols for Easter-Tide* med ytterligare tolv sånger ur PC.

Genom denna lyckliga tillfällighet har PC påverkat hymndiktningen i den anglosaxiska världen och indirekt på andra språkområden. Detta inflytande fortsatte under 1900-talet och möjliggjordes genom den engelska nyeditionen av PC 1910, som ombesörjdes av en annan anglikansk prästman och hymnolog, George Ratcliffe Woodward.⁷

Man kan notera att denne Woodward hyste stort personligt intresse för den gamla kyrkans Maria-diktning. Han utgav sedermera den grekiska *Akathistos*-hymnen på grekiska med egen engelsk översättning.⁸ Tidigare (1904) hade han utgivit en psalmbok med titeln *Songs of Syon*, vilken innehöll egna översättningar från grekiska, latin och tyska.⁹ Den tredje upplagan av denna utkom 1910 och beskrevs i

5 Bohlin 1968, med utförlig bibliografi, och Bohlin 1979. Den första vetenskapliga undersökningen av PC gjordes av Tobias Norlind 1909.

6 Dock knappast det enda återstående exemplaret, eftersom förstaupplagan citeras av Johan Wilhelm Beckman 1845.

7 Woodward 1910.

8 Birbeck & Woodward 1917.

9 Woodward 1904. Samlingen utkom 1908 i utvidgad form med 431 nummer.

minnesorden över Woodward 1934 som »the finest hymn book, both as regards words and music, ever produced in England».¹⁰

En sångsamling från 1500-talets Finland, i den tidens kulturella periferi, har alltså haft ett märkbart inflytande på hymndiktningen i världen. När man på 1960-talet introducerade den anglikanska carol-repertoaren i Norden kan detta sägas vara ett kulturellt exempel på den så kallade pizza-effekten: en specialitet som exporterats glöms bort i ursprungslandet men återkommer i tidernas fullbordan efter att ha odlats och mognat på annat håll i världen.

Fornkyrkans och medeltidens Maria-kult

I medeltida fromhet var det självklart att man vände sig till Jesu mor Maria och de andra helgonen. Alltsedan de första århundradena hade det kristna folket anropat heliga kvinnor och män med bön om deras förbön. Helgonen uppfattades som ett slags skyddsherrar i himlen, en andlig fortsättning på det antika systemet med *patróni* och *cliéntes* (beskyddare resp. hjälpsökande): man valde att ställa sig under ett helgons beskydd i livets vågspel, precis som människor i det antika samhället, där inga socialförsäkringar fanns, ställde sig under beskydd av en *patrónus*, sprang hans ärenden och väntade sig hans försvar om man råkade i knipa.¹¹ Teologerna förklarade att de heliga i himlen betraktar det gudomliga Ordet, Kristus, och därigenom får indirekt kunskap om det som sker på jorden. Att de förmedlar de troendes böner är inte ett bevis på någon brist i den gudomliga allmakten utan bidrar till universums fullkomning, därigenom att Guds godhet förmedlas genom sekundära orsaker, däribland andra människors böner i himmel och på jord.¹²

Jungfru Maria hade definierats som Guds Moder (*theotókos, Dei génetrix*) vid konciliet i Efesos 431 och som alltid förblivande jungfru

¹⁰ Enligt en nekrolog i *Church Times* (cit. i engelska Wikipedia, art. »Songs of Syon», http://en.wikipedia.org/wiki/Songs_of_Syon [2010-05-12]).

¹¹ Om framväxten av helgonkulten i fornkyrkan, se Brown 1981.

¹² Jfr supplementet till Thomas av Aquinos *Summa theologiae* III, q. 72. Tankegången återspeglas även i *Andra Vatikanconciliets dogmatiska konstitution om kyrkan: Lumen gentium*, n. 62.

(*aeiparthenos, semper virgo*) vid andra konciliet i Konstantinopel 553. Hon hade den viktigaste rollen av alla himmelska skyddspatroner. I synnerhet tänkte man sig att Maria var en säker tillflykt för skuldmedvetna syndare, och i folkfromheten flyttades fokus i förmedlingen Gud-människa från Medlaren Jesus Kristus, till Maria och andra helgon, som fungerade som sekundära medlare mellan Medlaren Kristus och människan. Den äldsta Maria-antifonen är belagd på ett papyrusfragment på grekiska från 300-talet¹³ och användes fortfarande i den latinska tidebönen:

Sub tuum praesidium confugimus,
sancta Dei Genetrix.
Nostras deprecationes ne despicias in necessitatibus,
sed a periculis nostris libera nos semper,
Virgo gloriosa et benedicta.¹⁴

Den syriska teologen Efraim (d. 373) skapade den första stora Maria-diktningen. Han skriver: »Jag kommer till dig med brinnande själ, ty jag har inte mod att nalkas din Son», en hållning som skulle bli tongivande under kommande sekler.¹⁵

Maria ägnades en alltmer översvallande hyllning även i den officiella liturgin. Det mest praktfulla exemplet är den bysantinska *Akátistos*-hymnen, som kanske tillkommit på 500-talet och som sjungs på femte lördagen i fastan och består av en inledning (*prooimion*) och 24 strofer. Den upprepar och varierar ängeln Gabriels hälsning *Chaire, kecharitoméne* (»Gläd dig, du högt benådade», Lukas 1:28) i alla tonarter:

13 Heinz 1997, sp. 1358. Bönen används i den koptiska, bysantinska, romerska och ambrosianska liturgin (äldsta belagda latinska version från 800-talet).

14 »Under ditt beskydd tar vi vår tillflykt, heliga Guds Moder. Förså inte våra böner i vår nöd utan befria oss alltid ur våra faror, du ärorika och välsignade Jungfru»; *Liturgia Horarum*, III (1986), s. 586.

15 Régamey 1946, s. 71.

Gläd dig, i dig lyser glädjen fram,
gläd dig, i dig flyr förbannelsen bort.
Gläd dig, du ropar den fallne Adam tillbaka,
gläd dig, du befriar Eva från tårar.
[---]
Gläd dig, du människornas upprättelse,
gläd dig, demonernas fall.
Gläd dig, du trampade ned lögnens villfarelse,
gläd dig, du gjorde avgudarnas list om intet.¹⁶

Denna hymn gav sedan upphov till otaliga parafraaser i Västerlandet. I Norden förtjänar »Liten hälsning till den saliga och ärorika Maria, moder till den allsmäktige Guden» från danskt 1300-tal att nämnas särskilt. Den elfte strofen lyder:

Salve, virgo singularis,
sola parens expers paris,
pacis prolem partu paris,
virgo, viri nescia.¹⁷

Denna diktcykel består av inte mindre än 269 strofer och är en lärdomsuppvisning som virtuost utnyttjar latinets möjligheter till rim och assonanser, med anspelningar på Bibelns och den sekulära bildningens gestalter som förebud om Maria. Författaren, kanske en klerk från Roskilde med namnet Jacobus Nicolai, drog sig inte för att likna Maria vid Venus, Juno och Pallas Athena. Hon är vackrare än sköna Helena, hon kallas Medeas gyllene skinn; hon prisas som mäktigare

16 Citerat från den svenska översättningen av Per Beskow i *Oremus*, 5:e uppl., s. 449–60. För originaltexten se Meersseman 1958–60.

17 »Var hälsad, enastående jungfru, den förälder som ensam saknar like; vid din nedkomst föder du ett fredens barn, du jungfru som inte vet av någon man». Strofen innehåller en ordlek (genitiv av *par*, 'like', och andra person singularis presens av verbet *pario*, 'föder', skrivs på samma sätt, *paris*), som också har utnyttjats i Brynolf Algotssons Maria-officium *Stella Maria maris*, utgiven av Tryggve Lundén 1946 och i urval i *Breviarium Lincopense*, s. 901–912 (en kritisk edition förbereds av Elisabet Göransson). Också Frankrikes huvudstad har gjort på samma sätt: *Paris expers paris*.

än Alexander den store och rikare än Krösus. Hon är »källan där Narkissos dränktes och dödades, sedan han drivits i landsflykt under hånskratt och förlorat sitt herravälde», hon har lovprisats av Lucanus, Homeros, Alanus (ab Insulis), Platon, Cato, Claudianus, Neptunus och Plejaderna.¹⁸

Ett märkligt exempel på samma exalterade hyllningar till Guds Moder är Sveriges främsta bidrag till den medeltida Maria-litteraturen, den heliga Birgittas tidegård för systrarna i den nya Frälsarorden, vanligen kallat *Cantus sororum*. Detta systra-officium iordningsställdes av magister Petrus Olofsson från Skänninge och var avsett att komplettera brödernas sång av den ordinarie tidegården. Där inramas psaltarpsalmerna av antifoner och responsorier som kastar ett marianskt ljus över bibeltexten. Fokus flyttas konsekvent ett steg nedåt, från Treenigheten till Maria, Guds främsta skapade varelse och nådens förmedlerska. Ett exempel ur kompletoret: när det i den ordinarie tidebönen heter »I dina händer, Herre Gud, befaller jag nu min ande», så heter det i den birgittasystrarnas liturgi: »O ärorika Jungfru, anbefall oss i din Sons händer.»¹⁹

I senmedeltida teologi hade den fromma känslan kodifierats till officiell doktrin: Kristus beskrevs som sträng världsdömare och hans mor som syndarnas förespråkarska, den förstående modersgestalt som man vågade närma sig om man hade dåligt samvete. Maria stod förvisso under Treenigheten men överst i den himmelska hierarkin, ovanför änglarna: Maria bönhörde syndarna, Sonen bönhörde sin mor, och Fadern bönhörde sin Son, enligt detta tänkesätt.²⁰

Maria prisas i många tonarter i den medeltida svenska andaktslitteraturen för sin skönhet till kropp och själ. Hon är »blomstrandis roos, lilia bloma, skinande dagrand, haffsins stiärna, kär, mild och söt, syndogha manna tilflökt».²¹

18 Utg. av Paul Lehmann 1937, s. 84–104. Det vore en egen forskningsuppgift att kommentera denna dikt.

19 *Officium parvum beate Marie Virginis*, ed. Lundén 1976, bd I, s. 38: *In manus tui Filij, o Virgo inclyta, nos commenda*. Om nordisk medeltida mariadiktning, se vidare art. »Mariadigtning» i KLNLM, bd 11, sp. 378–386.

20 Oberman 1983, s. 311 f.

21 Estborn 1929, s. 67 f., citerad efter Hansson 1996.

Åren kring sekelskiftet 1500 slog rosenkransbönen igenom i Sverige.²² Under läsningen av ett Fader vår och tio Hell dig Maria (*Ave Maria*) mediterar man över någon etapp (ett mysterium) i Kristi liv. Ängelns och Elisabets hälsningsord till Maria kom så att bli den mest använda böneformeln i den latinska kristenheten.

Vid tiden för reformationens genombrott var dock läran om Marias obefläckade avlelse (*immaculata conceptio*, dvs. syndfrihet från första ögonblicket av sin existens) och hennes upptagning till himmelen (*assumptio*) med kropp och själ två officiellt oavgjorda frågor, som inte skulle få sin slutliga dogmatiska fixering förrän 1854 respektive 1950.

De protestantiska reformatörerna och Maria

De protestantiska reformatörerna Martin Luther (d. 1546), Jean Calvin (d. 1564) och Huldreich Zwingli (d. 1531) hade fått en katolsk uppfostran och var i några avseenden betydligt mindre protestantiska än vad deras efterföljare skulle bli. Deras agenda var heller inte att bilda nya kyrkor utan att reformera den befintliga. Reformatörerna prisade således Maria salig (enligt förutsägelsen i Lukas 1:48), även om Calvin hyste tvivel på hennes syndfrihet. Calvin hyllade Maria som trons spegel och en god lärarinna i lydnad och trosvisshet, i lovprisning av Gud och vittnesbörd om hans stora gärningar. Luther kallade Maria Guds renaste tillbedjerska, den heligaste och mest ärevördiga Jungfrun. Zwingli kallade henne helig och obefläckad, den oförkränkt rena.

Grundförutsättningarna för den protestantiska reformationen var materialprincipen *sola fides* (tron allena) och följsatsen *solus Christus* (Kristus allena), något som utesluter mänsklig medverkan i frälsningen, och formalprincipen *sola Scriptúra* (Skriften allena). Man var främmande för tanken att traditionen innesluter också Skriften och kan ses som en dynamisk princip, som efterhand kan upptäcka nya aspekter i tros läran utan att förråda dess ursprungliga innebörd. Det var i detta perspektiv logiskt att reformatörerna avvisade mycket i medeltidens

²² Se Pernler 1996.

marianska fromhet.²³ I förlängningen ledde detta avståndstagande till att synen på Maria blev ett tydligt konfessionsskiljande drag.

Hos reformatörerna kan man inte egentligen tala om Marialära eller -läror men däremot om Marialovsång. De höll inte bara fast vid Marias gudsmoderskap och jungfruliga födande av Jesus. De var också fast förankrade i de fyra första konciliernas lärouttalanden om Maria. Den ende som vacklade på den punkten var Calvin, som drog sig för att använda titeln »Guds Moder» (*theotókos*) i predikan för vanligt folk; han menade att den kunde uppmuntra till vidskepelse.

Luther förklarade ännu 1540 att Maria var jungfru »före, under och efter nedkomsten; denna vår trosartikel är ett gudomligt under».²⁴ Sonen har inte förminskat moderns jungfrulighet. Alla tre reformatörerna tolkar *ha 'alma* i Jesajas sjunde kapitel som ett bevis för jungfrufödseln. Att Paulus inte nämner någon fader i Galaterbrevet 4:4 (Gud sände sin Son »född av en kvinna») såg Luther som en klar hänvisning till samma trossats.²⁵ Calvin menade att uttrycket »den förstfödde» i julevangeliet inte var något argument mot Marias fortsatta jungfrudom.²⁶ Luther sade likaså att konjunktionen »förrän» i Matteus 1:25 (»Har rörde henne inte förrän hon hade fött en son») inte var något argument mot att Maria förblev jungfru.²⁷

Reformatörerna höll således fast vid Marias särställning i frälsningshistorien så som de forn kristna koncilierna hade beskrivit den. Men vad tänkte de om inledningen och avslutningen av Marias jordeliv? Principen *sola Scriptura* lämnade dem i sticket, och inte heller den katolska kyrkan hade ännu dogmatiserat någon lära i dessa avseenden.

23 Följande översikt bygger på Söll 1984, i synnerhet avsnittet 4.11.1, »Die Stellung der Reformatoren zur katholischen Marienlehre». Se även Binder 1996.

24 WA, bd 49, s. 182: »*ante, in et post partum: Hic noster articulus ist ein gottlich wunder*».

25 Galaterbrevsföreläsningen 1516/17: WA, bd 57, s. 87.

26 *Harmonia ex tribus evangelistis composita*, Matt. 1:18–25; för en engelsk översättning, se *Commentary on Matthew, Mark, Luke*, <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom31.ix.xv.html#ix.xv-p72.1>.

27 WA bd 53, s. 640.

Martin Luther kände förvisso till både Thomas av Aquino och Johannes Duns Scotus synpunkter på hur Maria blivit helgad och full av nåd inför sitt uppdrag; dessa stora skolastiker hade olika uppfattning om tidpunkten för Marias fullkomliga rening, däremot inte om själva saken.²⁸ Från början (alltsedan 1516) lärde Luther att Maria hade bevarats fri från arvsynd.²⁹ Under sin senare utveckling blev han alltmer återhållsam på den punkten. 1526/27 förklarade han att man inte kan veta något säkert, men att »tanken är tullfri»; man får tro vad man vill, eftersom detta inte är någon trosartikel. Calvin tänkte att Maria hade del i arvsynden, medan Zwingli bara talar i största allmänhet om Marias helgande, utan tidsangivelse.

Beträffande *assumptio*-dogmen (att Maria blivit upptagen till himlen med kropp och själ) vände sig Luther 1533 mot högtiden den 15 augusti, *Assumptio Mariae*, eftersom den inte har stöd i Skriften.³⁰ Calvin raljerade i förbifarten med festen: den har det goda med sig att den berövar papisterna möjligheten att vörda relikier av Marias kropp. Zwingli behöll festen inklusive vigilia, och hans efterträdare Heinrich Bullinger bekände utan omsvep att Marias helgade kropp blivit upptagen till himlen av änglarna.

För Luther var Maria *figura Ecclesiae*, en bild av kyrkan, och han utlade orden i Magnificat om den ringa tjänarinnan som en beskrivning av kyrkan.³¹ Han var förtrogen med den fornkyrkliga parallellen mellan Eva och Maria och uppmanade ännu 1527 sina åhörare att betrakta Maria som sin andliga moder.

I den lutherska kyrkans bekännelseskrifter heter Maria *dignissima*

28 Thomas av Aquino (d. 1274) lärde att Maria avlades med arvsynd men renades från den före sin födelse (*Summa theologiae* III, q. 27, a. 2, ad 2: *Sed beata virgo contraxit quidem originale peccatum, sed ab eo fuit mundata antequam ex utero nasceretur*). Duns Scotus (d. 1308), däremot, lärde att Maria blivit renad från arvsynden redan i konceptionsögonblicket med tanke på sin kommande uppgift (en uppfattning som i Sverige företrädades av magister Mathias och Birgitta Birgersdotter) och han avgick sedermera med segern. Det var denna lära som dogmatiserades av Pius IX 1854.

29 Jfr predikan på Marie avlelse i festpostillan från 1527: »Und also den ersten augenblick, da sie anfieng zu leben, was sie on alle sünde», WA, bd 17:2, s. 288, rad 13; Binder 1992, s. 123.

30 WA bd 11, s. 159.

31 WA bd 1, s. 701.

amplissimis honoribus, laudatissima, pura sancta semper Virgo, »högst värdig de mest storslagna hedersbetygelser», »den högt lovade», »den rena, heliga alltid förblivande Jungfrun». ³² Man prisar hennes dygder, Luther talar om hennes armod, tro och sedesamma väsen men framför allt om hennes ödmjukhet, i synnerhet så i Magnificat-utläggningen av år 1521/22. Ödmjukhet var för honom människans tillintetgörande inför Gud, något som utesluter varje förtjänst hos Maria. ³³ »Den sanna vördnaden för denna moder och för alla heliga är att vi erkänner deras ödmjukhet och Guds barmhärtighet», säger han 1527 i en predikan för Marie besöks fest. ³⁴

Slutligen kan nämnas att Luther själv i Magnificat-utläggningen två gånger anropar Maria om förbön. ³⁵ I sin predikan om dödsberedelsen från 1519 säger han: »Därför skall [den kristne] anropa alla heliga änglar, särskilt sin [skydds]ängel, Guds Moder, alla apostlar och de kära helgonen [---] Därtill skall man hela livet be Gud och hans helgon om rätt tro i den sista timmen.» ³⁶

Luther höll med andra ord fast vid det läroinnehåll som på hans tid var officiellt fastslaget som katolsk kyrkolära när det gäller Marias *funktion* i frälsningens historia.

När det gäller *Mariakulten* låg saken annorlunda till. Den utsattes för hård reformatorisk kritik. Skillnaden mellan den gamla kyrkan och reformatorerna var inte så mycket en fråga om teologi som om antropologi. Om till och med den återlösta människan fränkandes varje möjlighet att medverka i och till sin egen och andras frälsning, då undanrycktes grunden för kulten av helgonen och åkallandet av deras förböner. Att se helgonen som förmedlare (låt vara underordnade Kristus) betraktades som en blasfemisk förolämpning mot Kristi

32 Augsburgska bekännelsens apologi, XXI (SKB, s. 246); Konkordieformelns *Solida declaratio*, VIII, [9] (SKB, s. 636 – här står även »i sanning Guds moder och har likväl förblivit en jungfru»); Schmalkaldiska artiklarna, Första delen, 4 (SKB, s. 313, som dock utelämnar »alltid förblivande»).

33 WA bd 7, s. 252; bd 17:2, s. 458; bd 36, s. 209; Magnificat-utläggningen WA bd 7, s. 544–604 (sv. övers. 1987 av Inge Löfström med titeln *Marias lovsång*).

34 WA bd 11, s. 141 f.

35 WA bd 7, s. 601.

36 WA bd 2, s. 696 f.

unika medlarroll och Guds suveränitet.³⁷ Detta gällde i högsta grad Mariakulten.

Luther var mer tolerant mot *Mariabilder* än de schweiziska reformatorerna. Han tog avstånd från undergörande bilder och ogillade framför allt skyddsmantelmadonnan (som en konkurrent till Kristi medlarskap) men hade själv en bild av Maria och Jesusbarnet hemma på väggen. Han vände sig mot Karlstadts bildstorm i Wittenberg.

Men under påverkan av de reformatoriska principerna (*solus/sola*) blev Luthers entusiasm för Maria allt blekare och kom mest att bli en lovprisning av Guds gåvor i Maria. Han utvecklades successivt till mariansk minimalist, strök andra delen av Ave Maria («Heliga Maria, Guds Moder, bed för oss syndare, nu och i vår dödsstund») och betraktade rosenkransbönen som hädisk. Calvin avvisade principiellt varje form av helgonvördnad som avguderi och djävulsdyrkan. Zwingli avlägsnade alla helgonbilder och -reliker från kyrkorna i Zürich.

Luther predikade sista gången om Marie obefläckade avlelse 1520, och 1523 för sista gången om hennes upptagning till himmelen, men han efterlämnade inte mindre än sextio predikningar för Mariafester, som han dock uppfattade som Kristusfester. I sin utläggning av Lukas 2:43 ser han borttappandet av den tolvårige Jesus som en synd från Marias sida värre än Evas,³⁸ och 1527 säger han att Maria tagit miste på flera sätt och att Gud har förödmjukat henne så djupt att hon blev en stor syndare: »*Hic* wird das Marienlob (*laus Mariae*) aufgehoben.»³⁹

Denna avtagande entusiasm speglas i *Confessio Augustana*, som säger (art. XXI) att »man kan hålla helgonen i åminnelse, för att vi skola lära att efterlikna deras tro och goda gärningar i enlighet med vår

37 Den 21:a artikeln i Augsburgska bekännelsens apologi, skriven av Melancthon, är en utförlig kritik av bön till helgonen: »De inbilla sig nämligen, att Kristus är strängare, men helgonen mildare, och de sätta mera sin förtröstan till helgonen än till Kristi barmhärtighet och undvika Kristus men taga sin tillflykt till helgonen. Så göra de i själva verket helgonen till försonande medlare.» SKB, s. 244.

38 WA bd 15, s. 414; bd 17:1, s. 5.

39 WA bd 17:1, s. 6.

kallelse. Så kan kejsaren taga David till föredöme, när det gäller att föra krig och utdriva turken ur fäderneslandet. Ty båda äro konungar. Men Skriften lär icke, att vi skola åkalla helgonen eller begära hjälp av dem, emedan den ställer fram för oss Kristus allena såsom medlare, försoningsmedel, överstepräst och förebedjare.»⁴⁰

Det katolska reformkonciliet i Trento (Tridentinum, 1545–1563) bekräftade i sin sista session katolska kyrkans traditionella helgonkult: det är gott och nyttigt att ta sin tillflykt till helgonen »för att utverka de välgärningar som kommer från Gud genom hans Son Jesus Kristus, vår Herre, som är vår ende Återlösare och Frälsare». Konciliet fördömer tanken att helgonkult är avgudadyrkan och strider mot Guds ord.⁴¹

Den lutherske teologen Martin Chemnitz bemöter i sin omfattande genomgång av Tridentinum (skriven mellan åren 1563 och 1573) detta beslut, bland annat genom att utförligt citera en mängd hymner och böner som enligt hans mening bevisar att den papistiska religionen har överskridit gränsen för det legitima och tillskriver helgonen egenskaper och funktioner som endast tillkommer Gud. Han noterar: »Jag medger gärna att det i sekvenser, hymner och kollektböner finns många vackra och sanna formuleringar i elegant och lärd knapphet. Vi älskar dem med all rätt, vi behåller dem och använder dem. Smärtsamt nog finns det också många inslag som står i strid med Guds ord och luktar uppenbar vidskepelse.»⁴²

Detta omdöme är ett adekvat uttryck för principerna bakom de teologiska korrekturen i PC.

40 SKB, s. 66.

41 DS, nr 1821.

42 Chemnitz, *Examen Concilii Tridentini*, III^a pars, locus IV: *De invocatione Sanctorum*, sectio II, § 10 (ed. Berlin 1861, s. 664).

Den svenska reformatorerna och Maria

Dyra Vårfru dag, dvs. Marie Himmelsfärd, var en av de fyra Mariadagar som accepterades inledningsvis av de svenska reformatorerna.⁴³ Olavus Petri predikade vid denna högtid 1530 men lät sin skepsis lysa igenom: »epther thet man plat intit haffuer ther aff j skrifftenne j hurudana motto och påå hwadh tijdh iomfrw Maria bleeff dödh, therfore kan man icke noghet thet foregiffua j thenna sack som wist och fast är». Han säger att man inte ska ge Maria någon annan heder än den som tillerkänns henne av Skriften: att hon är utvald till Guds moder, moder till sin Skapare, moder »j sin iomfrudom». Hon är en spegel i vilken människan kan se Guds kärlek, nåd och barmhärtighet; hon är exempel och förebild för den kristne i att följa Guds vilja; man ska lova, prisa och tacka Gud för vad han gjort med henne och med oss.

I de reformatoriska gudstjänstböckerna accepteras Marias syndfrihet, även om det är oklart hur långt man förutsätter *immaculata conceptio*, läran att Maria bevarats ren från arvsynd och verksynd. Man erkänner dock hennes jungfrudom före, under och efter nedkomsten. Traditionella Mariamotiv tycks främst överleva i översättningar och bearbetningar av medeltida hymner i tidegård och mässa. Reformationstidens bönböcker däremot utesluter medvetet Maria. »Det finns inte längre något underlag vare sig för fromhetsyttringar som uttrycker en personlig relation till Maria eller för liturgin som platsen där skrifttolkning och nydiktning [---] när och uppehåller mariologin och gör den till en levande del av kyrkolivet. Maria blir främst ett exempel och en förebild, men snarare i predikan än i böner och psalmer.»⁴⁴

Laurentius Petri gav ut postillor 1555 och 1572.⁴⁵ De bygger i hög grad på tyska förebilder. I dessa predikningar är Maria *theotókos* och *semper virgo* och en bild av kyrkan. Däremot bör man, säger han, lägga bort läsningen av Ave Maria, som är ett uttryck för att folket tigger om Marias nåd, vilket leder bort från Kristus och är avguderit: »at

43 Jfr Pahlmblad 1996.

44 Pahlmblad 1996, s. 607 f.

45 Brodd 1996.

hon likkawist som een Gudhinna skulle uthskiffra nådh och gåffuor». Han vänder sig uttryckligen mot en strof i hymnen »Memento salutis auctor» :

Maria, mater gratiae,
mater misericordiae,
tu nos ab hoste protege
et hora mortis suscipe.⁴⁶

Den enda egentliga Mariapsalm som lämnades kvar i den svenska psalmskatten under 1500-talet var en omdiktning av den medeltida tidegärdshymnen »Gaude visceribus». Den finns med i *Svenske songer eller wisor* 1536 och står också i psalmboken 1562 och 1695 och sjöngs alltså i Svenska kyrkan intill 1819. En av stroferna lyder:

Wist est tu säl, o iungfru clar,
At tu Gabriels budskap lydigh war.
Tu gaff tich gud i sköön,
Tich gick wel, thes fan tu röön,
Och haffuer fåt när gudhi lön.⁴⁷

Kristocentriska korrekturen i lutherska sångböcker

Reformatörerna ansåg alltså att bedjaren skulle vända sig direkt till Treenigheten, utan att tillkalla eller åkalla några mellaninstanser. Maria och de andra helgonen var helt och hållet mottagare, inte förmedlare av nåden. De inslag i den nedärvda sångskatten som innehöll åkallan av helgonen måste därför avlägsnas eller omformuleras. Luther föregick med sitt exempel. I julpsalmen »In dulci jubilo» hade han lyft ut strofen

46 Strofen ingick i prim, ters, sext, non och completorium i det lilla Maria-officet, liksom i Vadstenasystrarnas Mariatidegärd *Cantus sororum*: »Maria, nådens moder, barmhärtighetens moder, skydda oss du för fienden och ta emot oss i vår dödsstund» (se Lundén 1976). Den anförs i Augsburgska bekännelsens apologi, art. 21, som ett missbruk: SKB, s. 246.

47 Citerat efter Beckman 1845, s. 182. Jfr Pahlmblad 1996, s. 603.

Mater et filia,
O iungfrau Maria,
hettest du uns nich erworben
celorum gaudia,
so wär wir all verdorben
per nostra crimina.
Quanta gratia!

och ersatte den med följande strof av egen hand:

O Patris caritas,
O Nati lenitas!
Wir wären all verloren
per nostra crimina.
So hat er uns erworben
celorum gaudia.
Eya, wer wir da!⁴⁸

Det stora antalet populära latinska Maria-sånger vållade därför problem i den lutherska skolmiljön. Luther hade anvisat en metod. Den finske reformatorn Mikael Agricola (d. 1557) hade gjort på liknande sätt i sina bönböcker.⁴⁹ Men metoden var lättare att tillämpa på prosatexter än på poesi.

I Danmark tillämpade Hans Thomissøn, utgivaren av *Den Danske Salmebog* 1569, metoden att förvandla Mariasång till Kristussång, fast med bibehållande av epiteterna och det innerliga tonfallet, som påfallande avviker från den didaktiska tonen i många andra lutherska

48 *Geistliche Lieder* 1545; Woodward 1904, s. 211.

49 »Indem Agricola Maria auch noch in einigen Zusammenhängen übergeht und an ihre Stelle Jesus setzt, verändert er den mariologischen Inhalt seiner Vorlage in eine christozentrische Aussage«, Binder 1996, s. 204. Agricolas insats i detta avseende sammanfattas: »Tilgung des Mittlerschafts- und Verdienstgedankens, Betonung ihres [Marias] vorbildlichen Glaubens und Beibehaltung ehrenvollen Epitheta, Akzentverschiebung von Maria auf Christus hin.« Detta gäller också korrekturerna i PC.

kyrkovisor. I inledningen till psalmen »Jeg vil mig Herren love»⁵⁰ har Thomissøn öppet deklarerat sin metod: »*Jag vil min en Jomfru loffue* er en gammel Sang om Jomfru Maria, Christlige foruent Jesu Christo till loff oc ære».⁵¹ Samma sak gäller sångerna »Maria bold» (i versionen »O Jesu bold») och »Maria hun er en Jomfru ren».⁵² Originaltexterna har gått förlorade men existerar alltså som kontrafakter.⁵³ I psalmboken finns ett »Register paa de gamle papistiske sang som ere corrigeret oc rettede» (fol. Bbb 1r). Bland dessa ingår även Maria-antifonerna »Regina caeli» och »Salve Regina». Den förra, avsedd för påsktiden, lyder i original:

Regina caeli, laetare, alleluia,
quia quem meruisti portare, alleluia,
resurrexit (iam ascendit), sicut dixit, alleluia.
Ora pro nobis Deum, alleluia.⁵⁴

Denna antifon motsvaras i Thomissøns version av tre strofer till Fader, Son och Ande, med tillägg av följande:

Konungens Daatter aff ewighed,
Christi Brud glæder sig,
for den hun haffuer i Aanden vndfangen
hand er som hand sagde opstanden (op faren).
Hun sig paa Gud forlader. Haleluja.

50 En bearbetning ingår fortfarande i *Den Danske Salmebog* av år 2003 som nr 64.
51 *Den Danske Salmebog* 1569, fol. Bbb 1r; Steidl 1918, s. 202 ff. Historikern Troels-Lund ironiserar över hur reformationen »helt havde forjaget Jomfru Maria og klistret Skæg paa hendes Lovsange»; Troels-Lund 1929–31, bd III, s. 143 och 157.

52 *Den Danske Salmebog* 1569; Steidl 1918, s. 200 ff. I 2002 års danska psalmbok finns »Maria hun var en jomfru ren» som nr 72.

53 Steidl 1918 gör några försök att restituera den ursprungliga texten, s. 52 ff.

54 Texten återfinns i *Oremus*, 5:e uppl. 2004, s. 445 jämte följande översättning: »Himmelens drottning, o gläd dig, halleluja, / ty han, som du fick föda till jorden, halleluja, / är uppstånden, efter Skriften, halleluja; / be nu för oss till Herren, halleluja.»

Den andra antifonen är ännu i dag den mest kända och använda Mariasången:

Salve Regina,
Mater misericordiae,
vita, dulcedo et spes nostra, salve!
Ad te clamamus, exsules filii Evae.
Ad te suspiramus, gementes et flentes
in hac lacrimarum valle.
Eia, ergo, advocata nostra,
illos tuos misericordes oculos
ad nos converte.
Et Iesum, benedictum fructum
ventris tui,
nobis post hoc exsilium ostende.
O clemens, o pia, o dulcis
Virgo Maria.⁵⁵

Thomissøn återger i sin psalmbok en kontrafakt av psalmförfattaren Hans Tausen (1494-1561):

Salve Jesu Christe, vor Frelserman,
du som Guds vrede offueruand,
at Adam i dig naade fand.
Du est vort lifff oc søde trøst,
baade i modgang oc i lyst.
Paa dy wi haabe, o Jesu Christe,

55 Texten enligt den latinska tidegården i *Liturgia horarum*, 2:a uppl. 1985–87. Författarfrågan är omtvistad. Heinz 1997, sp. 1358 pläderar för Bernhard av Clairvaux. Den svenska översättningen i *Oremus*, 5:e uppl. 2004, s. 446, lyder: »Var hälsad du himmelens drottning, / barmhärtighetens moder, / du vårt liv, vår salighet och vårt hopp. / Till dig ropar vi, Evas förvisade barn. / Till dig riktar vi vår sorg / då vi gråter och sörjer i denna tårarnas dal. / Vänd därför din blida åsyn till oss, / du som för vår talan. / Och när vår landsflykt når sitt slut / låt oss då skåda Jesus, din välsignade livsfrukt. / O kära, o milda, o ljuva jungfru Maria.»

wi paakalde dig udi vor nød,
 som ere faldne i ewig død
 met Eua vor Moder alle.
 Wi raabe til dig aff denne grædelige dal,
 wi sucke oc græde for saadant it fald.
 Dog est du fuld aff Guds gunst oc naade;
 thi hielp oss, o naadefulde Christe.
 Eya Christe, vor talsmand est du vorden til vor Fader,
 forlad oss for din døds skyld alle sager,
 oc vend dit naadefuld ansict til oss usle oc arme
 oc lad dig mildelig altid offuer oss forbarme.
 O Jesu, lær oss nu att kiende Fader,
 huess naade oc fromhed i dig skin.
 Lad oss saa kiende hannem i ret tro
 at wi maa hans blide ansict skue
 oc siden ved dig oc hannem bo.
 O gode Jesu, o milde Jesu, o søde Jesu.

Tausen har inte bara ändrat adressat från Maria till Kristus – det är han som skall vända blicken till bedjarna och visa dem Faderns ansikte – utan också utvidgat texten betydligt för att förtydliga och understryka den lutherska grundläran om frälsningen genom Kristus allena.⁵⁶

»Den kristliga dagvisan» existerade i olika versioner under den katolska medeltiden. Den nu brukade versionen i nordiska psalmböcker återgår på Thomissøns bearbetning i den danska psalmboken av år 1569, som tycks bygga på en förlaga som kommer den svenska texten nära.⁵⁷ I denna ber man om beskydd mot alla faror. Bönen är riktad till Kristus, närvarande i altarets vin och bröd, och ber om nåden av en god bikt och en kristen död. Man anförtrot sig åt den helige

56 I England gjordes »Salve Regina» om till »Hail Holy King, Father of Mercy», en bön riktad till Kristus, i en bönbok för lekfolket från år 1539; Duffy 2006, s. 148 och 167; jfr Duffy, 2005, s. 445. Se vidare Pahlmblad 1997, i synnerhet s. 138, not 4, där utförliga uppgifter ges om parafraaser på Mariaantifoner.

57 Texten transkriberad av Bengt R Jonsson 1977, s. 38 ff. Jfr Britta Olrik Fredriksen 1988. Tack till Lars Eckerdal för dessa hänvisningar.

Ande, apostlarna Petrus och Paulus och alla helgon, men framför allt åt Maria:

jomfrw maria the mildæ ros
gøme os fra heluitis pina
jomfrw maria the millæ ros
skær for vtan galla⁵⁸
hon vardhe var hiælp och bidhi for os
tha os thrængger at kalla

Dessa anspelningar på sakramenten och helgonen har av Thomissøn ersatts av Treenigheten och änglarna, samt Kristi kors.

Kristocentriska korrekturen i *Piae Cantiones*

Jacobus Finno, granskaren av manuskriptet till förstaupplagan av PC, hade dock inte samma författarbegåvning som sina danska kolleger utan gick tämligen mekaniskt tillväga när han ändrade allt som hade att göra med Marias förbön och medlarskap, så att det i stället syftade på Kristus. Man såg sig tvungen att göra våld både på rim, rytm och stilistik för att kunna genomföra sitt teologiska program utan att bannlysa sångerna från skolrepertoaren. Den engelske utgivaren Woodward var inte nådig i sitt förord, skrivet 1909, när han bedömde korrektorns insatser (han identifierar denne med utgivaren Theodoricus Petri):

För att inte helt förlora några av den gamla kyrkans mest utsökta skatter av *carmina Mariana*, kände sig Petri, en man av den nya religionen, förpliktad att förvandla några av *cantiones* till Vår Frus ära till *cantiones* till vår Herres dyrkan. För att alltså se till att dessa förreformatoriska sånger skulle överensstämma med den

58 En anspelning på den antika tron att duvan saknade galla, vilket blev en bild av Marias syndfrihet. Jfr hymnen »Gaude mater nostræ spei»: *Gaude turtur castitatis, sine felle falsitatis, ex te enim Christus natus, tuo ventre procreatus, homo verus atque deus*. Mone, bd II, nr 480:41–45.

nedärvda lutherska uppfattningen om vad som var renlärigt, lät han medvetet ändra dem, inte till det bättre utan till det sämre. Man kan kanske ha överseende med dessa renässansteologers smak när de kallar vår Herre son till *Lucretia*. Man kan förlåta haltande rim och assonanser med vilka dessa klumpiga hymnförbättrare ersatte det fina hantverket, utfört av den gamla kyrkans medeltida klerker och klosterfolk; men det har varit omöjligt att i denna nya utgåva år 1909 upprepa och föreviga deras egenartade missgrepp och meningslösa liknelser, som var det oundvikliga resultatet av denna onödiga och icke-teologiska brottning med den gamla texten. Det var väl en sak att kalla den välsignade Jungfrun en ny Judit, en andra Jael, en ny Ester, men det var en helt annan sak att applicera dessa beteckningar på Vår Herre. Då blev de nonsens. Det kunde väl gå för sig att jämföra Guds Moder med Arken som bar sitt folks sanne Moses eller det käril som innehöll det sannskyldiga mannat från himlen, Salomos tron, och att beskriva henne som 'den stängda och spärrade porten'. Men det blir absurt att överföra dessa metaforer på Vår Herre. Men ännu värre skulle det bli. Alldeles som männen i Psaltaren som 'överfölls av förskräckelse varest intet förskräckligt var' [Ps 53:6 enligt 1917 års svenska översättning] så föll Petri och hans lutherska rådgivare, för att undvika minsta misstanke om Maria-dyrkan, i det andra diket och gjorde sig skyldiga till heresi när det gäller Marias Son och Marias Frälsare. De råkade ut för sanningen i ordspråket: *Incidit in Scyllam cupiens vitare Charybdim*,⁵⁹ och *Dum vitant stulti vitia, in contraria currunt*.⁶⁰ Frasen 'Efter Herren är det passande att tillerkänna dig all lovprisning och makt' kunde med all rätt tillämpas på den saliga Maria, men den blev alldeles fel när man överflyttade den på Vår Herre. Att säga 'O Jungfru, dotter till Fadern som skapat dig' var fullkomligt korrekt, men att parafrasera orden och säga 'Du Guds Son, käre Son till din Fader, som hade

59 »Du råkar ut för Skylla när du vill undvika Karybdis»; Philippe Gualtier de Lille, *Alexandreis*, 5, 301 (författad c. 1180).

60 »När de aktar sig för den dummes fel trillar de i andra diket»; Horatius, *Satirae*, I, 2, 24.

gjort dig' var helt felaktigt och i strid med Nicaeamötets beslut att Vår Herre var född, icke gjord (eller skapad). Alltså fanns det [för mig] inga alternativ till att återställa dessa speciella *Cantiones* till deras ursprungliga friskhet, och med bistånd av Dreves och Blumes *Analecta hymnica* har denna plikt blivit utförd så noggrant som var möjligt.⁶¹

Woodward återger därför i sin nyedition inte texten från 1582 oförändrad utan återställer den till dess förmodade originalgestalt. Han hade hjälp av den stora vetenskapliga editionen av medeltida hymner och sånger, *Analecta hymnica medii aevi* (här förkortad AH), som utkom i 55 band under åren 1886–1922. Woodward kunde utnyttja utgivarna Clemens Blumes och Guido M. Dreves' konjekturer, i synnerhet i band 45b, som hade utkommit 1904 och upptar ett antal Maria-sånger från PC 1582, fast i restituerad textgestalt.

Att jämföra Maria med de stora hjältinnorna i Gamla testamentet hade varit allmängods i medeltida hymner, och vi såg av det danska exemplet att man inte heller drog sig för att ta antikens historia och mytologi som liknelser vid beskrivningen av Guds Moder. Man kunde således i en förlaga till denna sång i PC jämföra den heliga Jungfrun med Lucretia, det arketypiska dygdemönstret i den romerska grundläggningsslegenden, men att applicera denna djärva användning av antik historia på Kristus, så att han kallades Lucretias son, var ett prov på utomordentligt dålig smak, enligt Woodward. (Någon son till Lucretia omtalas för övrigt inte i antik litteratur.) Detta sker i skolsången »Castitatis speculum», som varnar för skörlevnad och dryckenskap och uppmanar skolarerna att istället berusa sig på kunskapens nektar.⁶² Lucretia tog enligt Livius romerska historia sitt liv av skam efter att ha blivit våldtagen av kung Tarquinius Superbus, som hotade att döda henne och placera en död slav i sängen om hon inte gjorde honom till viljes.⁶³

I sången »Ave maris stella, lucens miseris» hade den latinske origi-

61 Woodward 1910, s. x–xii (min översättning).

62 PC, s. [170–172]; AH, bd 45b, nr 202; Woodward's kommentar, 1910, s. 246.

63 Livius, *Ab urbe condita*, I, 58.

nalpoeten försökt sig på konststycket att hitta enstaviga rimord, vilket inte alltid är så lätt i latinet. Maria kallas

paradisi patens fons,
tu cypressus, Sion mons,
peccatorum pons⁶⁴

och så vidare. Detta formtvång tvingade skalden att i sista strofen ta till verkliga nödrim:

Rubus, quem non urit pyr
et in cuius ponit ir
se caelestis vir.

Substantivet *pyr* är förstås grekiska för 'eld'. Det ytterst ovanliga, enstaviga, neutrala och oböjliga rimordet *ir* betyder 'handflata': »Busken som elden inte förtärde och i vars hand den himmelske mannen tog plats.»⁶⁵ Att Maria liknas vid busken som Mose såg brinna utan att förtäras, det var en gammal topos för jungfrufödelsen.⁶⁶

Den lutherske redaktören ville ändra detta så att det syftade på Kristus, och han blev uppenbarligen förbryllad av ordet *ir* och utgick från att det var en förkortning för *ira*, 'vrede'. Han lät busken syfta på Kristus och ändrade lydelsen till

Rubus, quem non urit pyr,
positus sub Patris ir'

64 »Paradisets öppna källa, du cypress, Sions berg och syndarnas bro.»

65 Möjligen besläktat med grekiskans *cheir*, 'den kupade handflatan'. Ordet tycks inte förekomma i den latinska litteraturen annat än som exempel hos grammatikerna, jfr *Thesaurus linguae latinae*, s.v.

66 Se t. ex. Smith 1968. Det mest kända exemplet är antifonen på nyårsdagen, *Rubum, quem viderat Moyses incombustum, conservatam agnovimus tuam laudabilem virginitatem. Dei genitrix, intercede pro nobis; Breviarium Lincopense*, bd I, s. 246.

»Busken som elden inte förtärde, placerad under Faderns vrede.» Detta spolierar metaforen och inför en tanke som var främmande för den ursprunglige skalden, att Kristus är utsatt för sin Faders vrede, men att denna eld inte kunde bränna honom.⁶⁷

Korrektorns mödor blir särskilt tydliga där den ursprungliga texten hade anfört kvinnor ur Gamla testamentet som förebud om Jungfru Maria. I sången »*Laus virginis Nati*» i PC finns följande rader:

Excelsa supra sydera,
tibi cedit natura,
nam te virtutum opera
praesignant in Scriptura:
Tu Iudith fortis,
Hester mortis
in caput sententiam
convertens Haman pravi.
Tu Sunamitis,
Ioel vitis,
Sisaris potentiam
refutans ictu clavi.⁶⁸

Den direkta förlagan är inte känd. Den första raden var ursprungligen en anspelning på en av de mest kända Maria-hymnerna, »*Quem terra, pontus, aethera*» från 600- eller 700-talet.⁶⁹ Där kallas Maria *excelsa super sidera*, 'upphöjd över stjärnorna'. För att få texten att syfta på Kristus behöver man just på detta ställe inte ändra ordalydelsen: det räcker med att tolka raden syntaktiskt som en *traiectio*, som om det

67 Som Woodward påpekar i sin kommentar till stället har *ira* aldrig förkortats på det sättet »even in Monkish Latin», och han anför som parallell ett ställe i hymnen »*Ave maria stella, veri Dei cella*» (Mone, bd II, n. 498), där samma rimord, *vir-pyr-ir*, förekommer i strofen 169–180, som slutar: *natus ex te, dia, dulcis o Maria, te in hierarchia dextro locat ir*; »han som föddes av dig, du gudomliga ljuva Maria, placerar dig vid sin högra hand (= sida) i hierarkin».

68 PC, s. [49]; AH, bd 45b, nr 179; Woodward 1910, nr LXVII.

69 AH, bd 50, nr 86.

hade stått *Supra excelsa sidera tibi cedit natura*, 'naturen ger vika för dig ovanför de höga stjärnorna'.

Här erinras om fyra kvinnor som på ett märkligt sätt visat Guds kraft. Judit var den vackra änkan som högg huvudet av den assyriske fältherren Holofernes och därmed räddade det judiska folket. Ester utverkade genom sitt modiga uppträdande, och trots storvisiren Hamans ränker, att ett folkmord på judarna kunde avstyras, och Haman blev själv avrättad. Dessa två gestalter är huvudpersoner i var sin bok i Gamla testamentets deuterokanoniska skrifter. Ordet *Sunamitis* syftar på kvinnan från Shunem, vars döde son uppväcktes av profeten Elisha (2 Kungaboken, kapitel 4). Hon är förebild för Maria, mor till den korsfäste och uppståndne Kristus. Ingen av utgivarna har observerat att orden *Ioel vitis* ('Joels vinranka') är nonsens. Det rör sig sannolikt om en förvanskning av *Iahel mitis*, alltså 'den (till synes så) milda Jael', hon som lurade in den fientlige härföraren Sisera i sitt tält och drev en tältplugg genom hans tinning när han sov (Domarboken 4).⁷⁰

Med denna emendation av texten blir det ännu tydligare att jämförelsen mellan de kvinnliga hjältinnorna och Kristus (och inte längre Maria) blir utomordentligt långsökt. Så länge det var fråga om Maria hade parallellerna en poäng: den maktlösa kvinnan tar Gud i hågen och triumferar över ondskans övermakt.

Sångtraditionens fortlevnad

Genom principen att all uppmärksamhet skulle koncentreras på *solus Christus* undanträngdes Maria och de andra helgonen ur folkets medvetande. År 1596 genomförde ärkebiskopen Abraham Angermannus sin räfst i Linköpings stift. Inte minst gick han tillrätta med kloka gummor, som utförde signerier mot sjukdom. En kvinna i Vi socken »bekende sig hafva lärtt dän konsten vtaf en munck; hon hade och ett band mz någre knutar, huilket togz ifrån henne». Troligen var det ett radband för rosenkransbönen.⁷¹

⁷⁰ En parallell finns i Lehmanns edition av den danska Maria-dikten (se ovan), versrad 17, sid. 85: *Salve, vittis Sunamitis*; *vittis* är i sammanhanget meningslöst och torde vara fel för *mitis*.

⁷¹ Se Holmström 1901, s. 83.

»Om jungfru Maria i den svenska 1600-talslitteraturen kan man fatta sig nästan hur kort som helst [...] I den andliga litteraturen nämns hon bara när man absolut inte kan undvika henne», säger barockforskaren Stina Hansson, som påpekar att allt det marianska stofvet från medeltidens andaktslitteratur kom att överföras på gudomen, framför allt på Jesus. »Det är han som ordrikt prisas för sin skönhet på samma sätt som tidigare Maria, han som blir den 'käre', 'milde' och 'söte', som de bedjande får närma sig på ett mera familjärt sätt, som blir deras förebedjare hos den höge och stränge faderguden.»⁷²

Men traditionen att sjunga Maria-sånger levde kvar, inte längre via officiella sångböcker utan genom muntlig tradering från generation till generation av skolpojkar. I Samuel Ödmans *Hågkomster från skolan i Växjö*, som trycktes 1830 och berättar om förhållandena i gymnasiet sextio år tidigare, alltså kring 1770, berättas följande om skolpojknarnas sång på landsbygden:

Därefter sjöngo vi en latinsk cantilena, dock blott i de bättre bondhusen. Dessa cantilenor voro från latinska tiden överflyttade till Wäxiö skola, där de årligen efter gifvet lof af rektor under hela adventstiden sjöngos, medan lärarne samlades och samspråkade i förstugan. De voro rimade och handlade i synnerhet om Jungfru Maria, som i dem upphöjdes med många besynnerliga titlar, t. ex. *maris stella*, *divinitatis sella*, o.s.v. De vise männen förekommo ock i dessa sånger. Deras melodier, hvilka jag sedermera studerat, voro högst förträffliga och till en del af den oefterhärmliga grekiska musiken, utan semitonier merendels i moll med sköna brytningar. Melodierna fortplantades från djäkne till djäkne. Nu äro de aflagda och glömda. Jag föreställer mig ofta, huru munkarne vid sina vigilier sysselsatte sig med dessa andaktsöfningar.⁷³

⁷² Hansson 1996, s. 681.

⁷³ Citerat efter Norlind 1909, s. 80.

Fortsatt debatt om Mariasånger

Det var först romantiken på 1800-talet och de internationella impulserna i litteratur och konst som återförde Mariagestalten till Sverige. Under 1900-talet fick hon ny aktualitet också i Svenska kyrkans gudstjänstliv och i det allmänna medvetandet.

Men tveksamheten inför Mariafromheten har fortsatt. Ett exempel är julpsalmen »Det är en ros utsprungen». »Den späda rosen fina, Som doftar salighet» är i den tyska originalversionen jungfru Maria (*Das Röslein, das ich meine, davon Jesaja sagt, ist Maria die Reine, die uns das Blümlein bracht*).⁷⁴ I PsB 1937 (nr 51; tolkning av Tekla Knös 1867) uppfattas rosen som Kristus.

De ledande gestalterna i den högkyrkliga rörelsen i Sverige under 1900-talet var påfallande återhållsamma inför Maria och måna om att framhålla att de inte ville främja någon »romersk» Mariadyrkan. När tidegården introducerades på nytt i Svenska kyrkan omdiktades »Salve Regina» till »Evige Konung», enligt samma metod som tillämpades av Hans Thomissøn och redaktören för PC:⁷⁵

Evige Konung,
himlarnas höge härskare,
Jesu din ära sjunga alla helgon.
Hör, då vi ropa, vilsna förlorade söner,
vi som vandra fjärran från vår Faders boning,
suckande i tåredalen.
Du som frälste Petrus ut ur faran,
bär oss, Herre, på dina starka armar
över mörka djupen.
O Jesu, rikt välsignad, full av nåd och sanning.
Du är oss vägen, sanningen och livet.
O Herre.

⁷⁴ I den tyska katolska psalmboken *Gotteslob* 1975, nr 132.

⁷⁵ *Salve Regina* enligt *Liturgia horarum*, III (1985), s. 536. »Evige Konung» citerad efter *Den svenska tidegården*, 5:e uppl. 1959, s. 14. Den ingår även i senare upplagor; den senaste från 2000 upptar även Olov Hartmans tolkning av *Salve Regina*.

O Kriste. O Guds Lamm,
syndares Frälsare.⁷⁶

Vid kyrkomötet 1975 diskuterades bland annat några förslag till nya Mariapsalmer. Den tyska Salve-parafrasen »Gegrüßet seist du, Königin»⁷⁷ hade tolkats till svenska av Bo Setterlind och var redan någorlunda känd och använd. »Var hälsad, Herrens Moder» hette den, och den föreslogs ingå i det nya psalmbokstillägget. I Setterlinds ursprungliga tolkning fanns raderna:

Sjung vår Herres Moders lov!
Salve, salve, salve Regina!

Barmhärtighetens Moder,
o Maria!
I nödens stund den troгна,
o Maria!

Efter debatten i kyrkomötet ändrades lydelsen till:

Sjung med henne Herrens lov!
Salig, salig, salig Maria!

Du goda Jesu moder,
o Maria!
I nödens stund den troгна,
o Maria!⁷⁸

I den katolska psalmboken *Cecilia* infördes psalmen 1986 i den setterlindska urversionen (som nummer 471).

⁷⁶ Kontrafakten gjordes av Arthur Adell 1949.

⁷⁷ Köln 1852, efter en äldre parafras på tyska av Johann Georg Seidenbusch 1687. I *Gotteslob*, nr 573.

⁷⁸ Först beslöts att inte alls ta med psalmen: *Allmänna kyrkomötet 1976. Protokoll*, nr 15, s. 194. En bearbetad version togs sedan in i PoV82 som nr 786. I PsB 1986 har den nr 480.

Salve-parafrasen »Evige Konung» kom inte att upptas i PsB 1986. Biskop Sven Silén i Västerås hade talat mot den på kyrkomötet 1975. Den var enligt honom »ett försök att överföra en typiskt katolsk text med dess utomordentligt fascinerande melodi till en Kristustext. Detta upplevs, det kan jag betyga, av katoliker som ett medvetet försök till förfälskning av en katolsk viktig sak».⁷⁹

Ungefär så kan 1500-talets katoliker ha reagerat på de teologiska korrekturen i medeltida Mariasånger.

Summary:

Dogmatic corrections of medieval Marian songs in the Nordic countries

The Protestant reformers Luther, Calvin and Zwingli accepted the Catholic doctrines that the Blessed Virgin Mary is the Mother of God and *semper Virgo*. They could not admit, however, any invocation of Mary or other saints in the liturgy or in private prayer, nor the concept of secondary mediation of grace through the saints in heaven. This attitude created a problem: many popular songs were addressed to Mary, and in order to use them (and their tunes), the Lutheran theologians had to purge them doctrinally and redirect the prayer to Jesus Christ. This dilemma is manifest in the case of *Piae Cantiones* (PC), a collection of Medieval Latin songs. The music is of a remarkably high quality. Although these songs are not liturgical in the strict sense, most of them have a religious content. They were intended as a tool for training in Latin and *ostiatim* (door-to-door) singing, an important source of income for young scholars.

PC was printed for the first time in Greifswald in 1582 (later editions were to follow) by a Finnish student at the University of Rostock, after due examination and approval by the Chapter of Turku Cathedral in Finland, a Lutheran stronghold. Part of the repertory is attested in other sources, and interior as well as exterior criteria

⁷⁹ *Allmänna kyrkomötet 1976. Protokoll*, nr 15, s. 182. Biskop Silén hörsammades visserligen inte, utan »Evige Konung» togs in i PoV76 som nr 622; däremot infördes den inte i PsB 1986.

suggest that several texts containing overt invocations of the Blessed Virgin Mary had been expurgated and corrected theologically in the *editio princeps*. These textual alterations were made in a rather mechanical fashion. All invocations of the Blessed Virgin were redirected to God or Jesus Christ.

Similar principles of theological correctness were adopted by Hans Thomissøn, who published an important Danish hymn book in Copenhagen in 1569. Thomissøn included several »popish» songs in his repertoire after due dogmatic expurgation.

Independently of official printed versions, at least some songs from PC were still in use in Swedish schools in the late eighteenth century, through oral tradition, perhaps in their original version.

In 1852, the British ambassador to Sweden presented a copy of the extremely rare first edition of PC to the Anglican priest, scholar and hymn-writer John Mason Neale. Neale exploited some of the songs in his *Carols for Christmas-Tide* 1854, in which the most well-known item is »Good King Wenceslas» for Boxing Day, its tune being taken from »Tempus adest floridum». The songs were re-edited by the Anglican hymnologist G. R. Woodward in 1910. Woodward did not just reprint the texts of 1582, in which the Marian poems had been expurgated so as to correspond to an orthodox, Lutheran, strictly Christocentric theology. Instead, he published the restituted versions found in Blume and Dreves, *Analecta hymnica medii aevi* (especially vol. 45a, published in 1904).

The Lutheran rejection of the Roman Catholic cult of the Virgin Mary was still an operative factor when the Swedish Lutheran Church adopted new hymnals in the twentieth century. Certain Marian songs of Catholic origin were admitted with slight dogmatic corrections, whereas the radical re-writing of *Salve Regina* as a hymn to Christ («Evige Konung», «Eternal King») was rejected, not for any dogmatic or aesthetic reasons but because it was felt to be a somewhat strained project to adopt a beautiful form without its original content.

Keywords: Piae Cantiones, Mariology, Marian songs, Reformation hymns, hymnology.

Källor och litteratur

- AH = Dreves, G. M. (red.), *Analecta hymnica medii aevi*. Leipzig, 1886–1978.
- Allmänna kyrkomötet 1975. Protokoll*. Stockholm.
- Andra Vatikanconciliets dogmatiska konstitution om kyrkan: Lumen gentium*. Katolsk dokumentation, 4. 2:a uppl. Uppsala: Katolsk informationstjänst, 1970.
- Beckman, J. W., 1845, *Den nya svenska psalmboken: framställd uti försök till svensk psalmhistoria: med porträtter*. Stockholm: Norstedt. (2:a uppl. 1883.)
- Binder, T., 1996, *Maria in Finnland vom Missale Aboense zu den Schriften Mikael Agricolas*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft, 34. Helsinki.
- Birbeck, W. J. & Woodward, G. R. (eds.), 1917, *The Acatlist Hymn of the Holy Eastern Orthodox Church in the Original Greek Text and done into English Verse*. London: Longmans, Green and Co.
- Bohlin, F., 1968, »Piae cantiones». *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 13, sp. 268–273.
- Bohlin, F., 1979, »Die Sammlung Piae Cantiones und Nord[d]eutschland». D. Lohmeier (red.), *Weltliches und Geistliches Lied des Barock. Studien zur Liedkultur in Deutschland und Skandinavien*. Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv, 7 / Beihefte zum Daphnis, 2. Stockholm: Svenskt visarkiv, s. 109–120.
- Breviarium Lincopense*, utg. av Knut Peters. Laurentius Petris Sällskapets urkundsserie, 5:1–4. Lund: [H. Ohlsson], 1950–58.
- Brodd, S.-E., 1996, »Mariafromhet och mariologi under svensk reformationstid». S.-E. Brodd & A. Hårdelin (red.), *Maria i Sverige under tusen år. Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994*. I–II. Skellefteå: Artos, bd II, s. 619–646.
- Brown, P., 1981, *The Cult of the Saints: its Rise and Function in Latin Christianity*. Haskell lectures on history of religions, 2. Chicago: University of Chicago Press.
- Cecilia: katolsk psalmbok*. 3:e uppl. Stockholm: Stockholms katolska stift och Verbum Förlag, 1987.
- Chemnitz, M., *Examen Concilii Tridentini*. Många upplagor och översättningar, här Berlin: Gust. Schlawitz, 1861.
- Den Danske Salmebog 1569* (även kallad *Thomissöns Salmebog*).
- Den Danske Salmebog 2003*.
- Den svenska tidegården. Stycken ur Psaltaren jämte lovsånger och böner ordnade för dagliga bönetimmar*. [Sammanställd av Arthur Adell och Knut Peters.] 5. uppl. 1959.
- DS = H. Denzinger & A. Schönmetzer (red.), *Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. 36. uppl. 1976.
- Duffy, E., 2006, *Marking the Hours. English People and Their Prayers, 1240–1570*. The Riddell Lectures, 2002. New Haven: Yale University Press.
- Duffy, E., *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–1580*. Updated ed. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Estborn, S., 1929, *Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet. Med en inledande översikt över medeltidens och över reformationstidens evangeliska tyska bönelitteratur*. Stockholm: Diakonistyr.

- Fredriksen, B. O., 1988, »Den signede dag – et nordisk anliggende». *Kulturtidskriften Horizont* 35:6. Vasa.
- Geystliche Lieder*. Mit einer neuen vorrhede D. Mart[ini] Luth[eri]. [Leipzig: Valentin Babst, 1545.] (Även kallad *Das Babst'sche Gesangbuch*; många upplagor och facsimileutgåvor.)
- Gotteslob. Katholisches Gebet- und Gesangbuch*. Stammausgabe hrsg. v. den Bischöfen Deutschlands und Österreichs und der Bistümer Bozen-Brixen und Lüttich. Stuttgart: Katholische Bibelanstalt, 1975.
- Hansson, S., 1996, »Från havets stjärna till vanlig matrona. Maria i svensk andaktslitteratur under 1600-talet». S.-E. Brodd & A. Härdelin (red.), *Maria i Sverige under tusen år. Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994*. I–II. Skellefteå: Artos, bd II, s. 677–686.
- Heinz, A., 1997, »Marianische Antiphonen, I. Liturgisch». *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3. Aufl., bd 6, sp. 1357–9.
- KLNM = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1–22. Malmö, 1956–78.
- Neale, J. M., [1854], *Carols for Christmas-tide*. Set to ancient Melodies, and harmonized for Voices and Pianoforte, by the Rev. T. Helmore; the words, principally in imitation of the original, by the Rev. J. M. Neale. London & New York: J. A. Novello.
- Neale, J. M., [1855], *Carols for Easter-tide*. Set to ancient Melodies, and harmonized for Voices and Pianoforte, by the Rev. T. Helmore; the words, principally in imitation of the original, by the Rev. J. M. Neale. London & New York: J. A. Novello.
- Holmström, O. (ed.), 1901, *Ärkebiskop Abrahams råfst efter originalakterna*. Skrifter utg. av Kyrkohistoriska föreningen, 4:1. Uppsala.
- Jonsson, B. R., 1977, »Den signade dag». *Sumlen: årsbok för vis- och folkmusikforskning*, s. 38 ff.
- Laitinen, K. & Schoolfield, G. C., 1998, »New Beginnings, Latin and Finnish». G. C. Schoolfield (ed.), *A History of Finland's Literature*, s. 35 ff.
- Lehmann, P., 1937, *Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters*. 1.–2. Stück. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse, 1936:2, 1937:7. München.
- Liturgia horarum iuxta ritum Romanum*. Editio typica altera. Città del Vaticano: Typis polyglottis Vaticanis, 1985–87.
- Lundén, T. (ed.), 1946, »Brynnolf Algotssons samlade diktverk». *Credo* 27, s. 73–121.
- Lundén, T. (ed.), 1976, *Officium parvum beate Marie Virginis. Vår Frus tidegård*, [av] den heliga Birgitta och den helige Petrus av Skänninge. Utg. med inledning och översättning av Tryggve Lundén. I–II. *Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia*, 27–28. Uppsala: Uppsala universitet.
- Meerseman, G. G., 1958–60, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, I–II. *Spicilegium Friburgense*, 2–3. Freiburg/Schweiz.
- Mone = *Lateinische Hymnen des Mittelalters. Hymni Latini medii aevi*, herausgegeben

- und erklärt von Franz Joseph Mone. I–III. Freiburg i. B., 1853–55.
- Norlind, T., 1909, *Latinska skolsånger i Sverige och Finland*. Lunds universitets års-skrift: Första avdelningen, Teologi, juridik och humanistiska ämnen, 5:2. Lund.
- Oberman, H. A., 1983, *The Harvest of Medieval Theology. Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*. 3rd ed. Durham, N.C.: Labyrinth Press.
- Oremus. *Svensk katolsk bönbok*. 5. fullständigt omarb. och 6. rev. uppl. Stockholm: Veritas, 2004 resp. 2008.
- Pahlmblad, C., 1996, »O Maria, det är dig visst Stor ära att du födde Jesum Christ. Om Maria i reformationstidens kyrkliga böcker», S.-E. Brodd & A. Hårdelin (red.), *Maria i Sverige under tusen år. Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994*. I–II. Skellefteå: Artos, bd II, s. 587–618.
- Pahlmblad, C., 1997, »Marias år – Maria i liturgin», J. Lockman-Lundgren & A. Alberius (red.), *Gud är inte tyst! Oskarshamn: Arbetsgemenskapen Kyrklig förnyelse*, s. 127–139.
- PC = *Piae cantiones ecclesiasticae et scholasticae veterum episcoporum, in inclyto regno Sueciæ passim vsurpate, nuper studio viri cuiusdam reuerendiss. de ecclesia Dei & schola Aboënsi in Finlandia optimè meriti accuratè à mendis correctæ, & nunc typis commissæ, opera Theodorici Petri Nylandensis. His adiecti sunt aliquot ex psalmis recentioribus*. Gryphisuualdiæ, per Augustinum Ferberum, 1582.
- Pernler, S.-E., 1996, »Rosenkransfromhet i senmedeltidens Sverige», S.-E. Brodd & A. Hårdelin (red.), *Maria i Sverige under tusen år. Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994*. I–II. Skellefteå: Artos, bd I, s. 557–582.
- Piltz, A., 2000, »Ande, dogm och dikt. Om hymndiktningen som spiritualitetens temperaturkurva», A. Blücker & K. Blücker (red.), *Med hjärtats öga: studier och essayer tillägnade Lars Cavallin på sextioårsdagen 15 augusti 2000*. Vejbystrand: Catholica, s. 43–60.
- PoV76 = *Psalmer och visor 76. Tillägg till Den svenska psalmboken*, del 1. 1976.
- PoV82 = *Psalmer och visor 82. Tillägg till Den svenska psalmboken*, del 2. 1982.
- PsB 1937 = *Den svenska psalmboken av Konungen gillad och stadfäst år 1937*.
- PsB 1986 = *Den svenska psalmboken*. Antagen av 1986 års kyrkomöte.
- Régamey, P.-R., 1946, *Les plus beaux textes sur la Vierge Marie*. Nouvelle édition, revue et augmentée. La Colombe: Éditions du Vieux-Colombier, 1946.
- SKB = *Svenska kyrkans bekännelseskriterier*, 6:e uppl., Stockholm: Verbum, 2005.
- Smith, M. Q., 1968, »Dornbusch, brennender». *Lexikon der christlichen Ikonographie*, bd 1, sp. 510 f.
- Steidl, P. D., 1918, *Vor Frues Sange fra Danmarks Middelalder*. København.
- Svenske songer eller visor nw på nytt prentade: förökade, och under en annan skick än tilförrenna utsatte*. Stockholm: [Kungl. tryckeriet], 1536.
- Söll, G., 1984, »Maria in der Geschichte von Theologie und Frömmigkeit». *Handbuch der Marienkunde*, hrsg. von W. Beinert und H. Petri. Regensburg: Pustet, s. 93–231.
- Thesaurus linguae Latinae*. Lipsiae, 1900–.
- Thomas av Aquino, *Summa theologiae*.

Troels-Lund, T. F., 1929–31, *Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarhundrede*. I–IV. 5. Udg., med stærkt forøget Billedstof. København: Gyldendal.

WA = *Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe*. Weimar, 1883– («Weimarer Ausgabe»).

Vanhain Suomen maan piispain ja kircon esimiesten latinan kielised laulud Christuxesta ja inhimisen elämän surkeudhesta muutamissa M. Jacobilda Finnolda [...] nyt suomexi käätyd Hemmingild Mascun [Hemmingus Henrici Maskulainen] *Kirkkoherralda*. Stocholmisa: Ignatiæ Meurerild, 1616.

[Woodward, G. R. (ed.)], 1904, *Songs of Syon: A Collection of Hymns & Sacred Poems Mostly Translated from Ancient Greek, Latin and German Sources*. London: Plainsong & Mediaeval Music Society.

Woodward, G. R. (ed.), 1910, *Piae Cantiones. A Collection of Church & School Song, chiefly Ancient Swedish, originally published in A.D. 1582 by Theodoric Petri of Nyland*. Revised and re-edited, with Preface and Explanatory Notes, by the Rev. G. R. Woodward. London: Plainsong & Medieval Music Society.